

קלוד ריינייה קונדר

(לפי מכתביו לאמו)

מאת אליהו אילת

החברה הוקמה ב-1865, על-מנת "להקדיש את פעולותיה למחקר שיטתי ומדעי בכל התחומים והענפים הקשורים בארץ-הקודש, מתוך כוונה להבהיר ולהעמיק את הבנת התנ"ך", לפי הגדרת הארכיבישוף של יורק, שישב בראש הישיבה המייסדת של החברה. בהמשך דבריו הצהיר הארכיבישוף, שפעולותיה תתבססנה על עקרונות אלה: שיטות-מחקר מדעיות, תוך הימנעות מהכרעה בעניינים השנויים במחלוקת ומקביעת הלכות מוסמכות, וכן שמירה על אפיה החילונית של החברה והנהלת ענייניה בהתאם לכך. אגב, עם מייסדי החברה וחברי הוועד המנהל הראשון שלה נמנה גם סיר משה מונטיפיורי, שהיה פעיל בענייני ארץ-ישראל לא רק בקשר ליישוב היהודי בה, אלא גם כאחד המעוניינים בתכנית לסלילת מסילת-ברזל בין יפו וירושלים, כחלק של תכנית בריטית גרמנית יותר להתקנת מסילת-ברזל בין הים-התיכון והמפרץ הפרסי.²

כאחת ממשילותיה הראשונות קבעה החברה את עריכתו של סקר כללי, שיקף את כל הנושאים הקשורים בארץ-ישראל מבחינה פיסית, ארכיאולוגית וחברתית, ובראש ובראשונה – הכנת מפה חדשה ומפורטת של הארץ, מדין ועד באר-שבע ומהירדן ועד הים-התיכון, שמבחינת דיוקה המדעי תעמוד על הרמה שהושגה במקצוע המיפוי באנגליה גופה. לשם ביצועה של תכנית נועזת זו היתה זקוקה החברה למומחים בעלי הכשרה מדעית ונסיון-שדה. את הצורך הזה מילא משרד-המלחמה הבריטי, שהעמיד לרשות החברה כמה קצינים וסמלים של צבא-המהנדסים המלכותי.

מה היה המצב בתחום המחקר של ארץ-ישראל בשנת 1872, עת פתחה החברה במבצע-המיפוי הנזכר שלה? נוסעים רבים שביקרו בארץ-הקודש במשך דורות אמנם השאירו חומר עשיר ורבגוני בכל השפות על הארץ ועל תושביה, אך היה זה הד"ר אדוארד רובינסון האמריקאני (1794–1863) שהניח יסוד מדעי חדש למחקר הגיאוגרפי-היסטורי של ארץ-ישראל בזמן ביקורו הראשון בה בשנת 1838. גישתו המקורית של רובינסון לתחום זה עוררה התעניינות בעולם כולו, במיוחד בקרב העוסקים בנושאים הקשורים בארץ-הקודש.³

2. עיין: S. Lane-Pool (ed.), *The Life of Gen. F.R. Chesney*, London, 1885, p. 453
3. ואלה פרסומיו: *Biblical Researches*, 1841; *Later Biblical Researches*, 1856; *Physical Geography of the Holy Land*, 1865

א

בימי שהותי בלונדון בשירות-החוץ של מדינת-ישראל (1950–1959) נפגשתי עם צעיר אחד בשם אנתוני לוזדה (Anthony Lousada), שאביו היה בן לאחת המשפחות הוותיקות והמיוחסות בקרב העדה הספרדית-פורטוגלית באנגליה. סבו ואביו היו עורכי-דין וקנו לעצמם מעמד מכובד במקצועם. בשנת 1891, עם ייסודה של חברת יק"א כחברת-צדקה רשומה באנגליה, מינה הבארון הירש את סבו של לוזדה כיועצה המשפטי. משרה זו נשתמרה בידי הבן, ואחרי מותו – בידי הנכד, המחזיק בה עד היום הזה. מפי מר לוזדה נודע לי, שמצד אמו נמנה הוא עם משפחת קונדר (Conder) וכי סבו, אבי-אמו, היה קלוד קונדר, מחשובי החוקרים של ארץ-ישראל במאה שעברה. בידי הנכד נשתמר אוסף מכתבים ששלח קונדר לאמו מארץ-ישראל בימי שהותו בה בשנים 1872–1875, בתוספת ציורים שצייר בעצמו בדיו ובעפרון, הן של מקומות שביקר בהם והן של פרצופי אנשים שנפגש עמם. המכתבים והציורים, שנכרכו בצורת אלבום, נשתמרו יפה.

מר אנתוני לוזדה נאות למסור לי את האלבום וכן הרשה לי לפרסם את המכתבים. נוסף לכך תרם לבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים את כתבי סבו, שנשתמרו ברשות המשפחה. מר לוזדה ביקר בישראל בשנת 1961 והשתתף בשיבתה של הנהלת חברת יק"א, שנתכנסה כאן במלאת שבעים שנה לקיומה.

ב

קלוד ריינייה קונדר (Claude Reignier Conder) נולד ב-1848 בעיר צ'לטנהאם שבאנגליה. לאחר כמה שנות-לימודים באוניברסיטה של לונדון עבר לאקדמיה הצבאית המלכותית שבולוויץ, מקום שם הצטיין כמוודד-קרקעות וכמשרטט, ובשנת 1870 הוסמך בתואר לויטננט בצבא-המהנדסים המלכותי. התמחותו בענף זה, שהוסיף לעסוק בו כשנתיים לאחר שסיים את לימודיו באקדמיה להנדסה צבאית בצ'אתהאם, היא שהכשירה אותו לקבל ב-1872, באישורם של שלטונות הצבא המלכותי, תפקיד מטעם החברה הבריטית לחקירת ארץ-ישראל ("פלסטיין אכספלוריישן פאנדר")¹, למען ישתתף בסקר המדעי של ארץ-ישראל שבו פתחה אותה חברה שבע שנים קודם-לכן.

1. Palestine Exploration Fund (PEF); להלן: "החברה".

עבודתם ולחזור לצרפת. מן הראוי לציין, שכל הפעולות שנעשו בתחום זה לפני 1872 הקיפו חלקים בודדים של הארץ, וברוב המקרים לא היתה ודאות מדעית מספקת, אם אמנם הושגה מטרתם של מחקרים אלה.

במסגרתו של מאמר זה אין אפשרות להיכנס לתיאור הבעיות הטכניות השונות שבהן התלבטו המומחים של החברה בשעת תכנונה של עבודת-המיפוי והקשיים שבהם נתקלו אנשי המשלחת, שהגיעו לארץ-ישראל ביאנואר 1872. היו אלה הקפטן סטיוארט (Stewart), ראש המשלחת ומהנדס לפי מקצועו, וטיירוויט דרייק (Tyrrwhitt Drake), עוזרו, שהכיר את ארץ-ישראל מביקוריו הקודמים בה, שעה שהשתתף בחקירות של ברטון⁵ בסוריה ושל פאלמר⁶ במדבר סיני. עם חברי המשלחת נמנו גם הסרג'נט בלק (Black) והקורפורל ארמסטרונג (Armstrong). אולם סטיוארט לא התמיד בתפקידו; זמן קצר לאחר בואו לארץ. בשעת עבודתו בסביבת שכם, שהיתה איזור נגוע במאלאריה, תקפה אותו המחלה, והוא נאלץ לחזור לאנגליה. שינוי זה במצב המשלחת, שבמפתיע ניטל ממנה המפקח על פעולותיה בראשית דרכה, הוא שהביא למינויו של קונדר, לויטננט צעיר שטרם מלאו לו 21 שנה, כממלא-מקומו של סטיוארט. עד לבואו של קונדר הוטלה הנהלת עבודתה של המשלחת על דרייק.

ג

קונדר הגיע לארץ-ישראל ב-8 ביולי 1872, ומיד פתח בכתיבת דינים-וחשבונות למשרד החברה בלונדון על פעולותיו כראש המשלחת. סקירות אלו תופסות מקום נכבד בחוברות הרבעון של החברה, החל בחוברת אוקטובר 1872. מכתביו לאמו כוללים בעיקר עניינים אישיים, אך לעתים חוזר הוא בהם על תיאוריו בדינים-וחשבונות הרשמיים לחברה, בתוספת הערות ונושאים שלעתים לא נכללו בהם. כמה מהערותיו משלימות את רמזיו בדינים-וחשבונות על עניינים מדעיים או אישיים. מן הראוי לציין, שאפשר להבין כראוי כמה מן הנושאים הנדונים במכתבי קונדר לאמו רק על רקע הדינים-וחשבונות הרשמיים לחברה.

הסידרה נפתחת בשתי איגרות קצרות לאמו מהימים 26 ו-27 ביוני 1872, לפני עלייתו על האנייה שבה עבר את התעלה לצרפת, על-מנת להמשיך לברינדיזי ולהפליג משם למצרים, בדרכו לארץ-ישראל. באיגרתו מה-27 ביוני מזכיר קונדר לראשונה את שמו של קיצ'נר, שעמו לא הצליח להיפגש לפני נסיעתו. מן הראוי לציין, ששניהם – קונדר וקיצ'נר – למדו יחד באקדמיה להנדסה צבאית,

5. Sir Richard Burton, חוקר ונוסע באפריקה, בסוריה ובחצי-האי ערב. באותה תקופה כבר עזב את המזרח הקרוב, ומשנת 1871, עד מותו בשנת 1890, שימש כקונסול בריטניה בטרייסט.

6. Edward Henry Palmer, מורחן אנגלי וחוקר חצי-האי סיני מטעם החברה. תיאר את מסעותיו בסיני בספרו: *The Desert of the Exodus*, 1871, נרצח באוגוסט 1882 על-ידי בדווים בסיני, שבה עשה בשליחות מדינית מטעם השלטונות הבריטיים ערב כיבושה של מצרים.

רוכניסון לא נשאר בודד בתחום זה. עם החוקרים החשובים שתרמו בתקופה זו את תרומתם לחקירתה המדעית של ארץ-ישראל נמנים הצרפתים דה-ווגיה (de Vogüé), בעל מונר-גראפיות מקוריות על הר-הבית, על הכנסיות הנוצריות בארץ-ישראל ועל הארכיטקטורה העתיקה של סוריה הצפונית; רינאן (Renan), שמחקריו ההיסטוריים והכל-שניים הראשונים הוקדשו לטכסטים ולכתובות העבריים והפיניקיים הקשורים בתולדות ארץ-ישראל וסוריה בתקופת התנ"ך; וכן וודינגטון (Waddington), שכינס טכסטים יווניים מתוך הכתובות שנמצאו בארץ-ישראל.

נוסף לרוכניסון סייע לקידומו של המחקר החדש של ארץ-ישראל צ'ארלס וילסון, שבפרסומו על סוריו בארץ-ישראל עם אנדרסון בשנים 1864–1866, תחילה ביזמתו האישית שלו ואחר-כך בתמיכת החברה, הפנה את תשומת-לבו של הציבור באנגליה להזנחה ששררה בתחום המחקר הגיאוגרפי של ארץ-ישראל. פרסומו על מסעותיו בארץ-ישראל, ובייחוד על ירושלים, הניעו את החברה הצעירה, שבשמה ניהל את חקירותיו בארץ-ישראל, לתרום תרומה נוספת, ובהיקף רחב יותר, לשיפור אמצעי המחקר בארץ-ישראל ולהכניס שינויים יסודיים בשיטות המקובלות בתחום זה. בעקבות וילסון שיגרה החברה לארץ-ישראל ב-1867 את צ'ארלס וורן (Charles Warren), קצין בן 27 בצבא-המהנדסים המלכותי, ובידיו הוראות לאסוף חומר נוסף על המצב באי-אלה חלקים של הארץ, משני עברי הירדן, לרבות ירושלים, לשם עיבוד תכנית של סקר גיאוגרפי כללי ומקיף של ארץ-ישראל. וורן סייר על פני הארץ, נסע לאורך חוף הים-התיכון, סקר את התנאים בעמק-הירדן ובגלעד, אך את תשומת-לבו הקדיש בעיקר לירושלים, שבה עשה את רוב תקופת-שהותו בארץ בשנים 1867–1870. בעוד שוורן חקר את הבעיות הטופוגרפיות והארכיאולוגיות השונות של הר-הבית, המשיך וילסון בפרסום תוצאות מחקריו בשאלות הנדסיות שונות הקשורות בים-כנרת, בים-המלח ובירושלים. על-סמך מחקרי וורן ווילסון החליטה הנהלת החברה לגשת להכנת סקר גיאוגרפי מקיף של ארץ-ישראל, החלטה בעלת חשיבות היסטורית, שפתחה דף חדש בתולדות המחקר של ארץ-ישראל והניחה לו יסוד מדעי בתחומים שונים.

הסקר של חלקה המערבי של ארץ-ישראל התחיל בשנת 1872. בדין-וחשבון החברה על עשרים ואחת שנות פעולת-תיה בארץ-ישראל (1865–1886)⁴ מתואר כל הנעשה בתחום המיפוי של ארץ-ישראל, מימי נאפוליאון הראשון ואילך. הנסיון האחרון בתחום זה נעשה על-ידי שני קצינים צרפתיים, שהגיעו לארץ-ישראל ב-1870, בשליחות המפקדה הראשית של הצבא הצרפתי, לשם מיפוי כל שטחה של ארץ-ישראל. אולם זמן קצר לאחר בואם, בעקבות פרוץ מלחמת גרמניה-צרפת, היו אנוסים להפסיק את

Twenty-One Years' Work in the Holy Land, London, 4 1886, pp. 73–75

לו, לאנגלי, חובב החיות ובעל כלב, חורה הדבר מאוד. – בעוד יומיים הוא עומד לצאת באנייה רוסית ליפו. מכתבו הראשון מארץ-ישראל נשלח מירושלים ב־10 ביולי. הוא מספר בסיפוק, שהספיק להגיע לעיר כדי לצייר ולתאר תגליות חשובות ממואב, בכללן פסל של עגלה. קונדר נהנה ממוזג-האוויר הירושלמי ומקווה להצליח בשליח חותו לארץ-ישראל ולקנות לו שם טוב. הוא מבקש מאמו להעיר לאביו, שחייב הוא (הדגשת קונדר) לקרוא את חיבורי רובינסון, שאפשר לקבלם בהשאלה מביסאן.⁸ במכתבו מה־15 ביולי מספר קונדר על הדירה שבה הוא מתגורר, הנמצאת בקירבת מגדל-דוד. בהמשך דבריו מבקש הוא מאמו למסור לאביו, שהוא, קונדר, עוסק בכתיבת סקירה על החומה השנייה של ירושלים. הוא מסכים לדעתו של וילסון, שהממצאים בצפון ובמזרח הם שרידי החומה השנייה, אך העובדה, שווילסון לא גילה דבר במגדל גלית פותח פתח למחשבה, שהחומה השנייה לא נמשכה באותו כיוון. הוא מטעים, שיוספוס אינו מציין, שהחומה השלישית לא חוברת לחומה הראשונה. לדבריו, נשארה החומה השנייה בלתי-מושלמת. קונדר מוסיף, שאם הכל יתנהל כשורה, הרי ימצא בנוכמבר הקרוב פתרון לבעיות אלו. בהמשך דבריו מספר קונדר על ציורים שהוא מכין מגיי-לוייו הארכיאולוגיים של שפירא,⁹ לפי הזמנתו של זה האחרון. קונדר מחשיב את שפירא, אך הוא מסתייג מדעותיו, ובייחוד מהתקפותיו על אנשים שונים. קונדר חושש, שקשריו עם אדם זה עשויים לעורר טינה נגדו מצד אותם נפגעים, בעוד שהוא, קונדר, שואף לחיות בשלום עם הכל. לדבריו, אין שפירא סותר-עתיקות סתם, אלא גם אדם העוסק "בפי-תוח שיטות מדעיות לגבי הפריטים הארכיאולוגיים שברשותו והתוקף אנשים שדעתם שונה מדעתו".

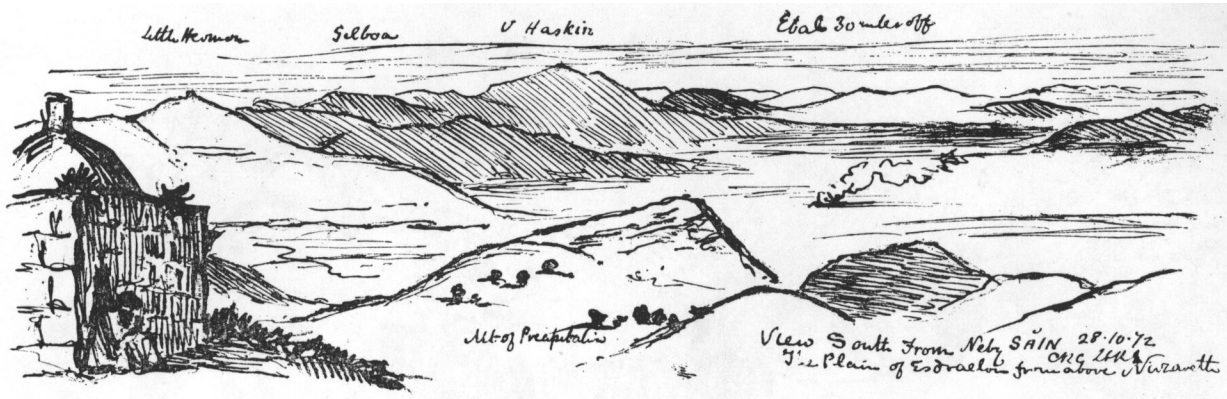
8. Walter Besant, מזכיר החברה באותה תקופה, שנבחר לתפקידו ב־1868 וכיהן בו במשך שנים רבות.
9. משה וילהלם שפירא (משומד), סוחר-עתיקות ירושלמי, שנתפרסם בשנות השמונים בעיקר בשל כתיבת-היד המכונים "מגילות-שפירא" (הכוונה למגילת ספר דברים), שתחילה נחשבו כאמיתיות, אולם לאחר-מכן הוכרו על-ידי מלומדים שונים כמוזיפות, דבר שגרם להתאבדותו של שפירא ב־1884 בעיר רוטרדם. יש להעיר, שהסכסוכים של שפירא עם מתנגדיו שעליהם מוסר קונדר לא הפריעו לו, כנראה, לעסוק במשך שנים בהצלחה באספקת "מציאות ארכיאולוגיות" – כולן כאילו מארץ מואב – למוזיאונים שונים באירופה, כולל המוזיאון הבריטי. בזכות קשריו המרובים עלה בידו לעניין חוגים בעלי השפעה במגילות, שלדבריו נתגלו על-ידי בדווים במערה ליד נחל ארנון. בשנת 1883, כשאלו הובאו ללונדון, קבע מומחה מטעם המוזיאון הבריטי, כי הן אמיתיות וכי נכתבו, קרוב לוודאי, במאה ה־1 לפסח. רק התערבותם של כריסטאן דוד גינצבורג, אדולף נויבאואר, קלרמונט-גאנו ואנשי-מדע אחרים, שהוכיחו, שמגילות אלו מוזיפות הן, שמה קץ לפרשת המגילות ולחיוו של שפירא עצמו. אגב, בשנים האחרונות נתעוררה מחדש ההתעניינות בפרשה זו, וכמה אנשי-מדע רואים ב"מגילות-שפירא" תעלומה מדעית הטעונה בדיקה מחדש.

וההיכרות ביניהם קדמה אפוא לעבודתם המשותפת בארץ-ישראל שנתיים לאחר-מכן. אגב, במונוגראפיה על קיצ'נר מספר פיליפ מאגנוס על הידידות ששררה בין קונדר וקיצ'נר, תוך הדגשה, שקונדר הוא שגרם למינויו של קיצ'נר כחבר המשלחת של החברה בארץ-ישראל, במקום טיירוויט דרייק, שמת בירושלים במחלת-המאלאריה ביוני 1874. מיד לאחר הזכרת האכזבה שנחל משום שלא נפגש עם קיצ'נר, מתנחם קונדר בעובדה, שלידו נמצא כלבו יונה – האהוב עליו, כנראה, מאוד – שלא נפרד ממנו גם ביציאתו לדרכו הארוכה לארץ-ישראל. על כלב זה הוא מספר בחיבה רבה ברוב מכתביו לאמו. הוא מסיים את מכתבו בתיאור הרושם הגדול שעשו עליו פניו של "דיזי" (דישראלי), שאותו ואת רעייתו ראה בעברם בעגלה באחד מרחובות לונדון, שבה ביקר קונדר בדרכו לחוף-לארץ.

ב־27 ביוני מגיע קונדר לפאריס, והוא מודיע לאמו על בואו בשלום לתחנה הראשונה בדרכו הארוכה למזרח הקרוב. כן מספר הוא לה, שבמלון "גראנד הוטל" היה עד-שמיעה לשאלתו של תייר אמריקאני שהופנתה לשוער, אם שם המלון לא נקבע לכבודו של הנשיא גראנט! קונדר לועג ללשונו הצרפתית של התייר ולהברתו האנגלית.

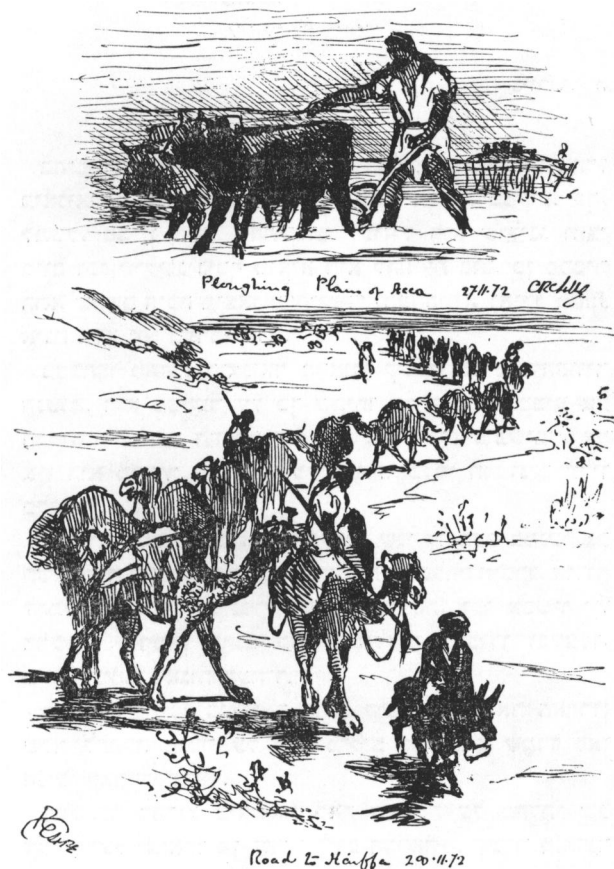
ב־28 ביוני אנו מוצאים את קונדר בטורינו, שאליה הגיע לאחר נסיעה של 22 שעות ברכבת מפאריס. הוא דורש בשלום אמו בברכה הרגילה שבה הוא מסיים את רוב מכתביו, בתוספת המלים: "מבנך המסור והאוהב אותך, קלוד". המכתב הבא (בלי תאריך) נשלח מכרינדיזי. נסיעתו ברכבת מטורינו לכרינדיזי נמשכה 34 שעות. הוא מבטיח לכתוב שוב מאלכסנדריה שבמצרים, שהיא תחנת-נסיעתו הקרובה.

לאלכסנדריה מגיע קונדר ב־4 ביולי. משם הוא שולח לאמו ציורים בעט, מצוירים בהומור דק, של מקומות שונים בעיר, ובייחוד של אנשים שעוררו את תשומת-לבו. באחד הציורים מופיעים שרידים של "סנוב בריטי" בפתח הכניסה לקאטאקומבות שבאלכסנדריה. במכתבו מתאר קונדר את התרשמותו מהאי כרתים, שאותו ראה מהאנייה. אגב, במכתבו מקדיש קונדר כר נרחב לתיאורי-טבע של המקומות שבהם ביקר, המעידים על הסתכלותו החודרת ועל חושו האסתטי המפותח, ובייחוד על אהבתו לטבע. הנילוס אינו מושך את לבו מחמת הלכלוך שבמימיו, הזורמים לאטם. העיר אלכסנדריה מזכירה לו עיר איטלקית, "אלא שמדברים כאן שפה אחרת"; השווקים וההמון כאילו יצאו מסיפורי אלף לילה ולילה. הוא מתאר את תלבושתן המשונה של הנשים, הקשורה במעמדן ובמוצאן. בעוד שהסודאנים המרובים שבעיר לובשים בגדים מבדים לבנים וצהובים, הרי תלבושת הנשים היא לבנה ושחורה. הרחובות מלאים חמורים עמוסים משאות וכלבים צנומים ורעבים, שכל עובר ושכ בועט בהם ברוב כעסו, "כאילו לא היו בעלי-חיים".

ציור 1. מראה מדרום לנצרת.

ב־16 בנובמבר אנו מוצאים את קונדר בנצרת. דאגתו בימים ההם היתה נתונה בעיקר למצב־בריאותו של כלבו יונה, שנשכו כלב שוטה. — בפרק־זמן זה הרבה לקרוא ולהעשיר את ידיעותיו בכל הקשור בארץ. כן רכש ספרים על נושאים הנוגעים בתולדות ארץ־ישראל ועתיקותיה.

ציור 2. למעלה: חריש במפרץ עכו; למטה: הדרך לחיפה.

בין ה־24 ביולי ל־9 באוגוסט סייר קונדר במקומות שונים בארץ־ישראל, בסוריה ובלבנון, בכללם שכם, יפו, דמשק וביירות. באחד ממכתביו מפרק־זמן זה מזכיר הוא שוב את "בעיית שפירא" ואת ציורי הפסילים שצייר בשבילו. המכתבים מלווים ציורים של מקומות ואנשים שנתקל בהם בסיוריו.

בתחילת ספטמבר עסקו קונדר והמשלחת במדידת איזור ג'נין. במכתביו מתאר הוא את יפי הטבע בסביבה זו, תוך הטעמה, שארץ־ישראל היא אחת הארצות היפות בעולם, שהקרקע שלה היא מן הפוריות ושהוא מרגיש את עצמו בה, גם מבחינה פיסית, יותר טוב מאשר באנגליה! הוא מהלל את משרתו חביב, בנו של שיך נוצרי מן הלבנון, שקודם־לכן היה משרתו של ברטון וליווה אותו במסעותיו בסוריה וב־ארץ־ישראל. כן מספר קונדר על חליפת־המכתבים התכופה שלו עם קיצ'נר, והוא מסיים את מכתבו בהערה, שחיי "טובים ומעניינים יותר מחיי פקיד בלונדון".

במכתבו מה־14 באוקטובר מאום אל־פאחם מציין קונדר, שיש לו חלק בהצלחתו של שפירא (בלא לפרש כמה הדברים אמורים). הודות לציורים שעשה מאוסף־העתיקות החדש, שהובא לשפירא ממואב¹⁰.

את מכתבו מה־31 באוקטובר מסיים קונדר בהבעת התקווה, שאם ירצה השם, תביא העבודה שהוא עוסק בה לפרסום שמו ולהעלאתו לרמה שלא הגיע אליה אף אחד (מחוקרי ארץ־ישראל) מקודמיו. "שמי", מוסיף הוא, "יעמיד בצל את כל האחרים".

אל מכתביו מן הימים ההם מצורפים ציורים, המעידים על כושר־הסתכלותו ועל החוגים שעמם נפגש במסעותיו, כגון: בדווים, פלחים, צרפתים, גרמנים, יוונים ועוד.

10. בחוברת הרבעון של החברה מ־1873, עמ' 13, מוסר קונדר פרטים על העתיקות ממואב שבידי שפירא, שמספרן גדל. הוא מדגיש, שכל הספקות לגבי האמנות הסמלית העתיקה, המתגלה בחפצים שבאותו אוסף, אינן רווחות בירושלים עצמה. קונדר מביע כאן אמון מלא בשפירא.

87

Fifteenth Camp Jaba 27 Feb 73

My tent My head St Black "taking time" the horses Cooks tent Servants tent
The men's tent observatory Uak & Vona's Stray arab Habits
Tarbush the big dog

Claude L. Anderson

ציור 3. המחנה ה-15 ביבה.

שנגזר עליו להישאר יחיד, אך אינו מגלה סימני-דאגה, הואיל ובמשך ששת החדשים שישב בארץ-ישראל הספיק להכיר את העבודה ואת תנאיה מכל הבחינות.

בחדש מארס חזר דרייק ממסע-ההכרעה, באופן שלקונדר יש סיכוי לקבל רשות מהחברה לבקר באנגליה. עבודתו מביאה אותו למקומות שונים בארץ, אך באותה תקופה מבלה הוא את רוב זמנו בקיסריה וסביבתה. משם הוא נוסע לירושלים.

במכתבו מירושלים מה-17 באפריל מתאר קונדר בהתלהבות את ה"נפלאות" שבאוסף-שפירא. לפי בקשתו של זה האחרון, ממשיך הוא לצייר את המוצגים החדשים, בחלקם עם כתובות פיניקיות, ומביע תקווה, שבאסיפה הכללית הקרובה של החברה יוצגו ציורים אלה, שהועברו על-ידיו ללונדון.

במכתבו מה-7 במאי מודיע קונדר בסיפוק רב, שעד לאותו תאריך כבר נמדד למעלה מרבע משטח הכולל של ארץ-ישראל (המערבית)¹². בהמשך דבריו מספר הוא על

12. בדין-חשבון של קונדר, שהוקרא באסיפה הכללית של החברה, שנערכה ביוני של אותה שנה, נאמר: "גדלה של ארץ-ישראל, מדין ועד באר-שבע ומהירדן עד הים-התיכון, הוא 6,600 מילים אנגליים מרובעים. עד כה מדדנו 1,615 מילים מרובעים, שהם, בערך, רבע מהשטח הכולל. בתחילת יולי 1872, כשהגעתי לארץ-ישראל, נמדד כל השטח (מחוץ לגבעות) שבין יפו, ירושלים

בחיפה התגורר קונדר במושבה הגרמנית. במכתבו מה-7 ביאנואר 1873 מתאונן הוא על יוקרה-המחיה במקום. כך, למשל, מציין הוא, שהתשלום לעוזרו הוא שילינג וחצי ביום וכי שילינג נוסף מוציא הוא להחזקת סוס. כן מסביר הוא, שהשם חיפה מוצאו מ"קייפה" (בערבית), ואילו Jaffa אינה אלא יפו בערבית (!).

במכתבו מה-12 ביאנואר מתאונן קונדר על מזג-האוויר הגשום. הוא מצטער על כך שביתו רחוק, והוא מביע את התקווה, שאנשי החברה "לא יוסיפו להיות טיפשים", אך אין הוא מסביר את פשר עקיצתו זו כלפי הממונים עליו בלונדון.

כן הוא מספר לאמו, כי הקשיים שנתקל בהם במגעו עם השלטונות התורכיים בקשר לפעולות המשלחת הוסרו, הודות להתערבותו של הקונסול הבריטי בחיפה, וכי עכשיו יש ברשותו פירמאן חתום בידי הסולטאן בכבודו ובעצמו, שימנע ממנו דאגות בעתיד.

במכתבו מה-26 ביאנואר כותב קונדר, שבדואר האחרון שלח לחברה חומר על 700 מילים מרובעים שמדד מאז הגיעו לארץ-ישראל.

במכתבו מה-31 ביאנואר באה הידיעה על מחלתו של דרייק ועל יציאתו מן הארץ לשם הכרעה¹¹. קונדר מצטער

11. זו היתה, כנראה, התחלת מחלתו של דרייק, המאלאריה, שבה מת ביוני 1874.

ציור 4. נחל קדרון.

לחם. הוא פותח את מכתבו מה-14 בחודש בפסוק מהקוראן: "בשם אללה הרחמן והרחום וגו'" בכתוב ערבי, ודאי כדי לעשות רושם על אמו בהישגיו בלימוד השפה. כן מדגיש הוא בסיפוק, ששיטות-המדידה החדשות והיעילות שהנהיג בעבודת המשלחת הביאו לתוצאות כפולות כמעט, והוא מקווה להשלים את הסקר תוך שנתיים.

במכתבו מה-29 בנובמבר מספר הוא על שיבתו של דרייק לעבודה. "העמדתיו במקום הראוי ויחסינו הם תקינים", מעיר קונדר – רמז לאי-הכנות שנפלו ביניהם לפני צאתו של דרייק לחופשת-מחלה ולשינויים שהכניס, כנראה, קונדר לאחר שובו של דרייק לעבודה.

קונדר מבקר במר סבא, ומשם כותב הוא ב-6 בנובמבר, שעמק-הירדן אינו כה אפור כפי שמציירים אותו. הוא מביע את תקוותו, שבחורף יסיים את מדידת הסביבה; ואילו מדידת שאר ארץ-ישראל "אינה אלא משחק-ילדים".

ימים אחדים לאחר-מכן, ב-12 בנובמבר, כותב קונדר, שוב ממר סבא, שכבר נמדד למעלה משליש שטחה של ארץ-ישראל (המערבית); בחודש האחרון בלבד נמדדו 300 מילים מרובעים, בערך. הוא מקווה לשוב הביתה באביב הקרוב, או בחודש מאי. בעוד ימים אחדים ייפגש ביריחו עם קלרמון-גאנו.¹⁴ קונדר מצפה בדריכות לפגישה עם מלומד כמותו, שביצע עבודה כה חשובה (כחקירת עתיקות ארץ-ישראל), ומביע בטחון, שימצא חן בעיניו.

¹⁴ Charles Clermont-Ganneau, קונסול צרפת בירושלים, מגדולי חוקרי ארץ-ישראל ועתיקותיה. בשנים 1873–1874 עסק בחקירת שונות בארץ-ישראל מטעם החברה.

תכניתו לבלות את חופשתו בלבנון. העדרו של דרייק, שחלה שוב ויצא להכרזה בחוף-לארץ, אינו מפריע לו עוד ואין הוא חש עצמו בודד. באזני אמו מביע הוא את צעריו, שלא יוכל לבוא בקרוב לאנגליה – ראשית, משום שד"ר צ'אפלין¹³ הזהירו מפני שינוי-האקלים, לאחר שכבר הורגל לאקלימה של הארץ; ושנית, משום שלא יוכל לעזוב את העבודה בשל העדרו של דרייק. מנחם הוא את אמו, שבעוד שנה וחצי או שנתיים ייגמר ממילא הסקר, ולאחר שהות של כמה חדשים בירושלים יסיים את שירותו בחוף-לארץ וישוב הביתה.

קונדר מבלה את חופשתו בעיירה בלודאן שבלבנון ואת רוב זמנו הוא מקדיש ללימוד הלשון הערבית. במכתבו מה-5 באוגוסט הוא מציין, שכבר התקדם בידיעת הקריאה בערבית, בדומה להתקדמותו בקריאת האנגלית בהיותו בן שבע, והוא מזכיר לאמו, שידיעותיו באנגלית בימים ההם לא היו מבוטלות. בתכניתו להישאר בבלודאן עד ספטמבר ולשוב משם ירושלימה. תקוותו היא, שעד לאותו תאריך ישוב דרייק ויחדש את עבודתו במשלחת.

באוקטובר אנו מוצאים את קונדר בסביבות ירושלים ובית-

ושכם... מאז חידוש העבודה בהנהלתי סקרנו את שומרון, את חוף הים, את הכרמל ואת נצרת... לפני בואי היה הממוצע של מדידת השטחים על-ידי המשלחת 110 מילים מרובעים בחודש. מן היום שבו קיבלתי על עצמי את העבודה הגיע הממוצע ל-150 מילים מרובעים בחודש- (PEFQSI, 1871, p. 121).

¹³ רופא אנגלי ב-בית-החולים היהודי (המיסיונרי) בירושלים; חוקר אקלימה של הארץ, ובייחוד של ירושלים. פרסם את תוצאות מחקריו ברבעון החברה.

קונדר, שאין לו אלא לציין, שהצלחתו עלתה על המקוה. עובדה זו משמשת לו מקור-עידוד ויחזק את ידיו להמשיך בחקירותיו בארץ-ישראל במשנה-מרץ. הוא מצפה ליום שבו תזכה עבודתו להערכה ולפרסום, שיעלו את שמו ואת כבודו בעיני חוקרי ארץ-הקודש ועתיקותיה. מתוך מכתב זה משתמע, שבתקופת שהותו באנגליה נפגש קונדר עם צעירה שכבשה את לבו. הוא מגלה לאמו את הסבל שנגרם לו בשל הפסקת מגע זה, בעקבות עזיבתו את אנגליה.

במכתבו מחלחול מה-7 באוקטובר מפליג קונדר בשבח האקלים הבריאי של המקום. כן מציין הוא, שעבודתו לא תתנהל בתנופה הדרושה עד להצטרפותו של קיצ'נר אליו¹⁵. במכתבו מה-18 בחודש, אף הוא מחלחול, מספר קונדר על מכתב מאת קלרמון-גאנו, שלקה במחלת המאלאריה. במכתב זה מוסר קלרמון-גאנו על פנייתו של גרוב¹⁶ אליו, שימשיך בעבודתו למען החברה.

ב-22 באוקטובר שוהה קונדר בכפר יוטה, ובמכתבו מתאריך זה מציין הוא את העובדה, שהוא האירופי הראשון שבנייה-המקום ראו אי-פעם. לדבריו, עולים הם כבריאותם על הכפריים במקומות אחרים בארץ-ישראל וכן אדיבים הם יותר מרבים מבני-הארץ שפגש בסיווריו. קונדר מעיר, שאיזור יוטה הוא אחד ממקומות-נדודיו של דויד בברחו מפני שאול, ועל-כן נודעת חשיבות היסטורית מרובה לחקירת הסביבה. בינתיים עלה בידי לזהות כמה מקומות עתיקים באיזור. – לפי הידיעות שברשותו, יוצא קיצ'נר לדרך ב-3 בנובמבר, ויגיע לארץ-ישראל ב-15 בו, בערך. את מכתבו מה-9 בנובמבר מטאחריה פותח קונדר בבקשה מאביו לאסוף ידיעות על המנהגים העתיקים בחיי היהודים בני זמנו, הואיל והוא, קונדר, לא יספיק לעשות כן במשך אותו חורף. בהמשך המכתב מספר הוא, שביקר בבאר-שבע ובתל ערד וחזר משם בריא ושלם. עם בואו של קיצ'נר יבקר שניהם, לאחר פגישתם בירושלים, בבית-גוברין; ועם שובם לירושלים – יצא קונדר לסיוור במדבר יהודה, לרבות מצדה.

במכתבו מירושלים מה-17 בנובמבר מספר קונדר, שקיצ'נר נר עדיין לא הגיע. כן כותב הוא, שקיבל מכתב מגרוב, המאשר את עמדתו בקשר "להתנהגותו של קלרמון-גאנו בעניין התגלית בגזר". הוא מוסיף, שלפי הצעתו של מור¹⁷ שיגר דיין-וחשבון סודי לגרוב, שבו הסביר באיזו מידה גאנו "השניא (גאנו) את עצמו על הכל", אם-כי רבים נהגו בו בגסות. כמו-כן מעיר קונדר, שדין-וחשבון זה הובא לידיעת ועד החברה, ובעקבותיו כתב גרוב איגרת למשרד-

15. דרייק נפטר בירושלים ביוני של אותה שנה במחלת המאלא-
ריה. בהמלצתו של קונדר נתמנה במקומו, כחבר המשלחת של
החברה בארץ-ישראל, הלויטנט הרברט קיצ'נר, הוא לורד
קיצ'נר, שר-המלחמה הבריטי בימי מלחמת-העולם הראשונה.
16. Sir George Grove, מזכיר-כבוד של החברה ואחד
ממייסדיה ודובריה בפרק-זמן זה.
17. Noel Temple Moore, קונסול בריטניה בירושלים.

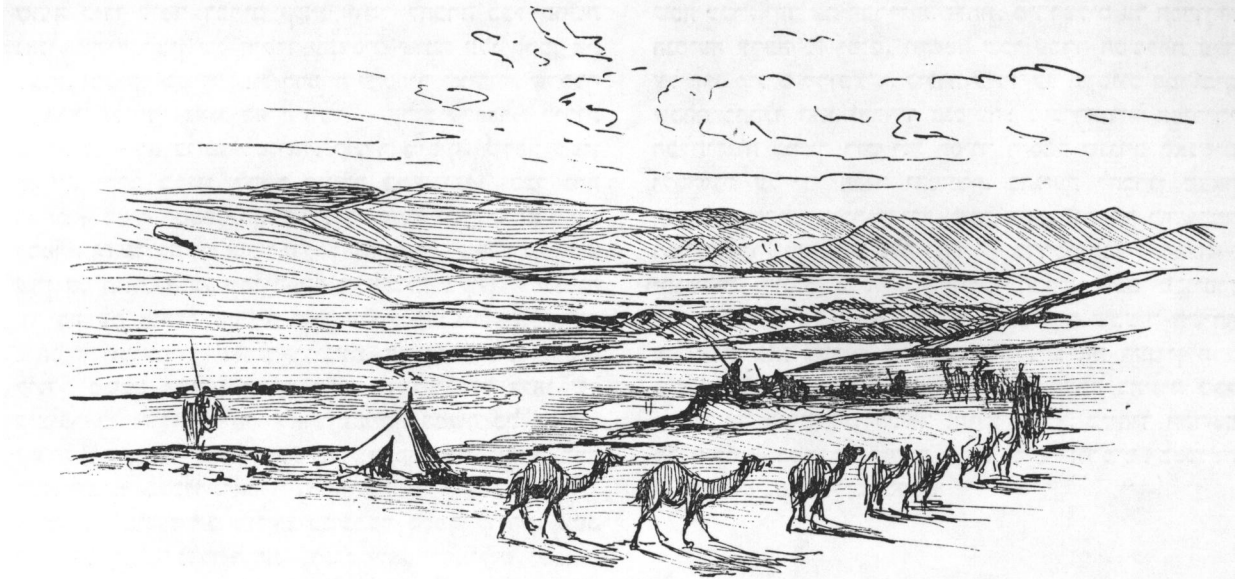
את מכתבו מה-11 בדצמבר מירושלים פותח קונדר במסירת
הידיעה, שמאלאריה סורית קשה תקפה 18 איש, היינו,
כמעט את כל חברי המשלחת, לרבות דרייק, שחלה שוב
ויצא מכלל פעולה. שמו של זה האחרון אינו נזכר עוד
בדינים-וחשבונות של קונדר לחברה בלונדון. המחלה לא
פגעה בקונדר ומצב-בריאותו תקין. הד"ר צ'אפלין חלה
אף הוא. באין ברירה קיבל קונדר על עצמו את הטיפול
בחולים. הוא מתאר את סבלם של החולים, ובייחוד של
דרייק, ומגלה דאגה לגורלם, שכן מלאי-הכינין שהיה
ברשותו כמעט אזל, ושוב אין בידו להשיג מלאי חדש. לאחר
כמה ימים ביקר במחנה המשלחת עוזרו של צ'אפלין והקל
על החולים ועל מצפוננו של קונדר, שדאג לבריאותם.

במכתבו מה-7 ביאנואר 1874 מירושלים מספר קונדר על
עונת-הגשמים העזה שפקדה את העיר. עד לאותו תאריך
ירדו 13 אינץ' גשם, כנגד 4 אינץ' באותה עונה אשתקד.
קונדר עומד לסיים את העבודה בירושלים ולעבור לאיזור
בית-שאן שבעמק-הירדן, שהוא השלב האחרון בפעולתו
ערב שובו לחופשה באנגליה.

כמארס מבקר קונדר בוואדי מילך, ובמכתבו מה-28
בחודש מספר הוא על יפיה של הסביבה ועל פרחי-הבר
בשדות, שמחמת כמות-הגשמים הגדולה שירדה באותו חורף
יפים הם ומרובים יותר משהיו – לדברי תושבי המקום –
במשך למעלה מעשרים שנה.

במכתבו מג'נין מה-20 באפריל מודיע קונדר מתוך שמחה
וקורת-רוח, שזה עכשיו נסתיימה המדידה של מחצית שטחה
של ארץ-ישראל המערבית. מבחינת הזמן שהוקצה למטרה
זו נמדדו למעלה משבעים וחמישה אחוז מכל השטח, והע-
בודה כולה עשויה להסתיים בתקופה קצרה מן המתוכנן.
באיזור-החוף נותרו למדידה כמאה מילים מרובעים, וקונדר
מקווה להשלים מלאכה זו כשבוע הראשון של חודש מאי.
במכתבו מה-30 באפריל מודיע קונדר לאמו, שב-4 במאי
ייצא באנייה מיפו בדרכו הביתה; ואם-כי בריאותו נפגעה
מחמת החורף הקשה ועומס-העבודה בחדשים האחרונים,
הרי יש לו סיפוק מלא מתוצאות פעולתו בארץ-ישראל,
שכן חוזר הוא ללונדון כשברשותו נתונים על שלושת אלפים
מילים מרובעים, שנמדדו בין בית-לחם ונצרת – הישג רב-
ערך בתחום ידיעת-הארץ, העשוי לשמש יסוד להמשך
החקירות בה.

לאחר שהות של כמה חדשים באנגליה חוזר קונדר בספ-
טמבר 1874 לארץ-ישראל. במכתבו לאמו מה-20 בחודש
מיפו מספר הוא על רשמי נסיעתו באנייה מאלכסנדריה
ליפו ומזכיר, בין השאר, קבוצת יהודים – היחידים מקרב
הנוסעים במחלקה הראשונה – במלים אלו: "יהודים הם
אומה שאפילו החוקים הסאניטאריים של משה לא הצליחו
לשנות את אי-הנקיון הטבוע בהם". קונדר מדגיש את הזמן
הקצר שבו עבר את הדרך הארוכה מלונדון ליפו: "בסך-
הכל תשעה ימים וכמה שעות בלבד!"
על קשריו עם החברה ועל התפקיד שזו הטילה עליו מעיר

Reiny

View west from Beerseba Morning 11.11.74

ציור 5. מראה ממערב לברא-שבע.

להופיע כאדם שאינו נוטר טינה בלבו לאיש ונוהג בכל מצב כג'נטלמן אמיתי. כוונה זו משתמעת מהטעמתו את העובדה,

בין מכתבי קונדר לאמו – כולל דברי-ביקורת מצד גרוב על יחסו של קונדר לקרמון-גאנו. אחד הנימוקים של קונדר נגד העסקתו של גאנו על-ידי החברה היה, שאנו – כקונסול צרפת – ידאג גם בעבודתו המדעית קודם-כל לאינטרסים של ארצו. התנהגותו של גאנו לאחר תגלית גור הצדיקה את עמדתו של קונדר כלפיו, אך במכתבו מדיש גרוב, שעל-ידי העסקת גאנו זכתה החברה לשירותו של אחד המלומדים הגדולים ביותר בחקירת ארץ-ישראל, מלומד שהוא בעל שם עולמי בתחום זה. שנית, קובע הוא, שכשם שקונדר אינו בעיני החברה קצין צבא-המהנדסים המלכותי, כך אין גאנו קונסול צרפת, אלא מלומד וחוקר. גרוב תובע מקונדר הבנה גדולה יותר כלפי התועלת שהביאה העסקתו של גאנו למדע ולחברה עצמה. – אמנם אין ספק, שמאחורי הקנאה המדעית והאישית של קונדר בגאנו פעלו בארץ-ישראל ובמזרח הקרוב כולו (סוריה, לבנון, מצרים), בכל התחומים, גורמים של תחרות מתמדת בין אנגליה וצרפת על השפעה מדינית באזור. ואכן, העובדה, שאנו הרצה באקדמיה הצרפתית בפאריס לפני שעשה כן בחברה בלונדון, שמימנה את חקירותיו, הרגיוה, קודם-כל, את האנגלים בארץ-ישראל גופה; ולא בכדי התערב בכך גם הקונסול הבריטי בירושלים והביא את המקרה לידיעתו של משרד-החוץ בלונדון. יש לציין, שאף משרד-החוץ הצרפתי היה פעיל בפרשה זו; ולפי המלצתו בפני ממשלת צרפת קיבל גאנו, זמן-מה לאחר הרצאתו באקדמיה הצרפתית, אות-הצטיינות של חבר בלגיון-הכבוד הצרפתי, כאדם שהוסיף כבוד למדע ולשמה של צרפת בעולם. על הפגנה זו מצד ממשלת צרפת מגיב גרוב בדברי-ביטול במכתבו לקונדר מה-14 במאי 1875, שאף הוא נשתמר באוסף מכתביו לאמו. אגב, גם גאנו לא רחש חיבה יתירה לקונדר. על כך ניתן ללמוד מהערכתו של גאנו על קיצ'נר: "אדם בעל אופי כן יותר מזה של קונדר". ראה: Magnus, *op. cit.*, p. 13

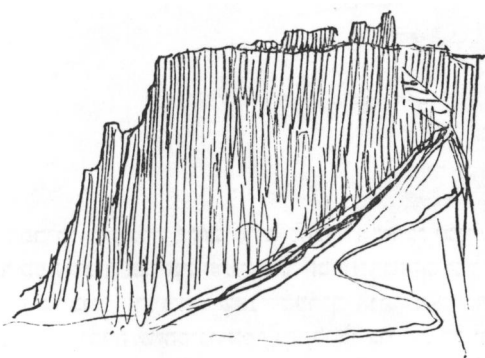
החוץ הבריטי. לקונדר כותב גרוב לאמור: "איני יכול לומר לך עד כמה מגנה אני את התנהגותו חסרת-הטאקט של גאנו. עם זאת ברצוני להדגיש, שאני מעריך אותו מאוד ורוחש לו אמון; העובדה שיחסינו עמו נתקלקלו גורמת לי עגמת-נפש מרובה"¹⁸. קונדר מעיר במכתבו, שתגובתו של גרוב היא זו של אדם ישר, ההולמת את "גרוב הזקן"; כן מפיצה היא אור על יחסיו עם גאנו. קונדר גם משבח את גרוב על יחסו לנויבאואר¹⁹, שכן "למרות מעמדו החברתי הרם" נהג בנויבאואר בצורה מאופקת ומכובדת. קונדר אינו עומד על סיבת חילוקי-הדעות בין גרוב לנויבאואר. ואמנם, עצם העסקתו של גאנו על-ידי החברה לא היתה, כנראה, מלכת-חילה לרוחו של קונדר, אך בעניין זה לא מצא תמיכה בגישתו מצד שלטונת החברה²⁰. בעיני אמו משתדל קונדר

18. קלרמון-גאנו גילה באותו זמן בקירבת תל אל-ג'וזר סלע, שעליו היו חרותות המילים "תחם" ו"גור". גאנו הסתמך על תגלית זו לשם זיהויו של תל אל-ג'וזר (בסמוך לכפר אבו-שושה) עם גור המקראית, שנחשבה כוהה עם יאסור. אמנם סיפר גאנו על תגליתו לכמה אנשים בירושלים, אך את הודעתו הפומבית הראשונה עליה מסר בהרצאותיו באקדמיה הצרפתית בפאריס. עובדה זו היא שעוררה, כנראה, את חמתם של אנשי החברה בלונדון, שמימנו בתקופה זו את פעולותיו של גאנו בארץ-ישראל, והיא שגרמה למשבר שעליו מספר קונדר. על התגלית ועל הרצאתו של גאנו באקדמיה הצרפתית – עיין: PEFQSt, 1874, p. 276

19. Adolf (Abraham) Neubauer (1832–1907); מורחן. נולד בהונגאריה, שבה קיבל השכלה רבנית וכללית. שימש כספרן באוכספורד ונתפרסם בעבודותיו על נושאים לשוניים בעברית ובערבית. נמנה עם שוללי "תגליות-שפירא".

20. מכתבו של גרוב לקונדר מה-27 בדצמבר 1874 – שנשתמר

שבה עבר, יחד עם חברי-המשלחת, מירושלים עד חברון.²² הנסיעה ארכה 12 ימים, והשטח שבו עברה המשלחת עלה על 330 מילים מרובעים. קונדר עומד על הקשיים המרובים שבהם נתקלו הוא וחבריו בנסיעה: מזג-האוויר הסגרירי הבלתי-נוח במשך רוב ימי הסיוור והסבל שנגרם לאנשים ולבהמות על-ידי הקור והסופות. בהגיעה לחברון מצאה המשלחת מקלט בבית יהודי, שבו התאכסנה עד שהשתפר מזג-האוויר, באופן שיכלה להמשיך בדרכה למחוז-הפצה – ירושלים. קונדר מוסיף, שתושבי חברון אינם מכניסי-אורחים, ולא על נקלה נכנסים המוסלמים שבעיר בשיחה עם אדם שזה מקרוב בא. קונדר מדגיש את העניין הרב שמצא בסביבה הנדונה, שהיא שונה מהרבה בחינות מכל מה שראה קודם-לכן בשאר אזורי הארץ. בייחוד התרשם מהוואדיות במדבר, שבהם מצא מים זורמים בכמויות ובקצב שאינם רגילים בארץ.

ציור 6. מצדה.

מכל המקומות שבהם סיירה המשלחת נראתה לו, לקונדר, מצדה "המקום הנפלא ביותר שביקר בו אי-פעם והמצודה הטבעית החזקה ביותר שראה אי-פעם". הוא מתאר את מצדה ומלווה את תיאורו בשרטוט של ההר ושל שרידי עתיקותיו. מעל פסגת ההר ראה "כעל מפה פרושה לפניו" את מחנות הרומאים, שמקומות-החניה שלהם נשתמרו "כאילו רק אתמול נבנו". אין הוא בטוח, אם בביקורו במקום תיאר אותו טריסטראם²³ כמלואו, ועל-כן יש בכוונתו למסור דין-וחשבון מפורט על מצדה ועל כל הקשור בטופר-גראפיה של המצודה והסביבה. קונדר מעיר, שנודעת חשיבות מיוחדת להשוואת החומר שאסף עם עדותו של פלאוויוס על מצור מצדה וירושלים. – אף עין-גדי "הנפלאה" עשתה עליו רושם עז, והוא חוזר וקובע, שלמרות הקשיים, ובמיוחד הקור והסופות, "היה זה סיוור שלא

שהיה בידו לומר דברים קשים יותר לחברה ככל פרשת גאנו, אך "כקצין של חיל-המהנדסים שומה עלי לרסן את עצמי, ובעיקר כשיוטל על החברה להסביר לציבור, שהכסף שהוצא על-ידי גאנו בחקירותיו – קרוב ל-1,500 לירות שטרלינג – לא בוזבו לשווא". קונדר מוסיף, שדבר מעין זה לא יקרה בקשר לסקר הנערך בראשותו; ובכך נחה דעתו. – בסוף המכתב מציין קונדר, שתגליות-שפירא באות "במהירות גדולה, זו אחרי זו", והוא מעיר, שאינו משוכנע שהן אמיתיות. אגב, זוהי הפעם הראשונה שקונדר, שנמנה עד כה עם אוהדי שפירא והגן עליו, מביע דעה מסויגת ביחס ל"תגליותיו" הארכיאולוגיות. בשולי המכתב מוסיף קונדר משפט קצר (שנכתב ב-18 כחודש) על בואו של קיצ'נר לירושלים מיפו, לאחר רכיבה במשך כל הלילה. קונדר מברך על בואו ומטעים, שמצפה הוא לעזרה רבה מצד קיצ'נר בעבודת-הסקר המשותפת.

במכתבו מירושלים מה-29 בנובמבר מספר קונדר, שעם בואו של קיצ'נר גדלה התעניינותו במלאכת-הצילום, ושניהם עוסקים הרבה בצילום מקומות ואנשים.

במכתב מירושלים מה-12 בדצמבר הוא מציין, שבשל מזג-האוויר הגרוע נמנעה האפשרות מן המשלחת לבקר בעין-גדי, והיא נשארת לפי שעה בירושלים. בהמשך מכתבו מספר קונדר על אחד מהסרג'נטים האנגליים במשלחת, שהתאהב בבחורה גרמניה, אך אביה סירב לתתה לו לאשה. מוסר-ההשכל שמפיק קונדר מן המקרה הוא, כי "קיצ'נר הוא איש חכם ואינו נותן דעתו על נישואים"²⁴. במכתבו מירושלים מה-15 בינואר 1875 מתאונן קונדר על מזג-האוויר הקשה והקר ומציין, שיום קודם-לכן ירד החום עד 50 מעלות פארגנהייט. בהמשך מכתבו מספר קונדר על מחלתו הרצינית של קיצ'נר, הסובל ממאלאריה. קונדר עצמו מרגיש את עצמו בריא בהחלט.

במכתבו מה-29 בינואר מספר קונדר, שהרגשתו של קיצ'נר טובה יותר, ואם לא יחלה שוב במחלת המאלאריה – יישאר בארץ-ישראל ויסיף לעבוד במשלחת. במכתבו מה-6 בפברואר מציין קונדר, שלמרות הבדלי-התכונות שבינו ובין קיצ'נר אוהדים הם איש את רעהו, והידידות ביניהם היא כנה ועמוקה ורצופה חיבה הדדית, שקשה לכל אחד מהם להסבירה. מחלת קיצ'נר סייעה להידוק קשרי-הידידות ביניהם. קונדר מביע את הדעה, שמות אמו – אסון שקיצ'נר עדיין לא השלים עמו – השפיעה השפעה מרעת על חייו ועל אפיו.

מכתבו של קונדר מחברון מה-9 במארס 1875 מוקדש לתיאור חטוף של ביקורו בעין-גדי ובמצדה, והוא נכתב קודם שמסר דין-וחשבון על הנסיעה לחברה בלונדון. בעמוד הראשון של המכתב שרטט קונדר מפה לשם הסברת הדרך

22. לרגל מחלתו לא השתתף קיצ'נר בסיוור.

23. Canon H. B. Tristram (1822–1906), אחד החוקרים החשובים של ארץ-ישראל, שחקירותיו היו מוקדשות בעיקר לתיאור הטבע של הארץ. בין הספרים שפרסם: *The Natural History of the Bible*, 1867; *The Topography of the Holy Land*, 1872; *The Fauna and Flora of Palestine*, 1884

21. בשנת 1883, בתקופת שירותו בקאהיר, עמד קיצ'נר לשאת צעירה ממשפחה אנגלית מיוחסת, אך היא מתה, וקיצ'נר נשאר רווק. ראה: Magnus, *op. cit.*, p. 66

לא יוכל להמשיך לשאת באחריות בתנאים אלה. ביקורו אצל מושל עכו לא עודד אותו ולא נטע בלבו אמונה, שאמנם ייענשו האשמים; ובעקבות עובדה זו, קובע קונדר, גמלה בו ההחלטה לנטוש את העבודה בארץ-ישראל ולשוב לאנגליה.²⁵ בסיום המכתב שופך קונדר את מר-נפשו "על חלום העתיד שנמוג" עם סירובה של הצעירה להינשא לו. בשולי המכתב מעיר קונדר, שהוא עושה את כל הסידורים הדרושים לשיבתו לאנגליה בהקדם האפשרי, בעיקר למטרת הבראה. בכוונתו לשוב לארץ-ישראל באביב הבא, לתקופה של ארבעה או חמישה חדשים, לשם סיום המדידות בצפון הארץ. לאחר-מכן ישוב סופית לאנגליה. בדעתו לדחות לחלוטין את ההצעה להמשיך בסקר המדבר (הנגב).

במכתב הנ"ל לוועד החברה סוקר קונדר את פרשת ההת-נפלות ומרים על נס את אומץ-לכם של קיצ'נר ושל שאר חברי המשלחת האנגליים, ובייחוד של הקורפורל ארמ-סטרונג. כמו-כן מסביר הוא, שבתנאים הקיימים – כשהוא וקיצ'נר חולים – אין אפשרות לנהל את עבודת-הסקר בצורה סדירה ומועילה. לפיכך מציע הוא לפרק את המשלחת, שפעולותיה כרוכות בהוצאות רבות, ולא לחדש את העבודה אלא לאחר שהתנאים ישתנו לטובה, היינו, כשהוא וקיצ'נר ישובו לאיתנם וכשבתחון המשלחת יובטח על-ידי השלטונות התורכיים, באופן שלא יישנו אירועים מעין זה שאירע בצפת.

מכתביו של קונדר לאמו בין התאריך הנזכר ובין ה-1 באוקטובר 1875, שבו הפליג, יחד עם קיצ'נר, מיפו לאנגליה, נשלחו כולם מהמגזר שעל הר הכרמל, שם בילה קונדר את ימי הבראתו ממחלת המאלאריה ומן הפצעים שנפצע בשעת ההתנפלות בצפת.

בימים ההם זכו עבודותיו של קונדר בציון מיוחד מטעם נשיאות הקונגרס הגיאוגרפי בפאריס, ועובדה זו הפיגה במידת-מה את דכאונו הנפשי.

במכתבו האחרון לאמו, שנכתב בחיפה ב-20 בספטמבר, מציין קונדר מתוך קורת-רוח, שמתוך החוכרת האחרונה של רבעון החברה שהגיע לידי נוכח לדעת, שקלרמון-גאנו שינה כמה מדעותיו הקודמות, בעקבות פרסומיו של קונדר, ובנוגע לעדולם – קיימת ביניהם תמימות-דעים גמורה. וורן²⁶, לעומת זה, "איבד לחלוטין את כוח-השיפוט

במהרה יישכח". – בסיום דבריו מציין קונדר, שהוא שולח את מכתבו על-ידי הקורפורל ברופי (Brophy), היוצא מיר לירושלים, שם ימסור לקיצ'נר על הצלחת המשלחת – "הצלחה גדולה יותר משניתן היה לצפות מראש".

בפרק-הזמן שבין מארס למאי עסקו קונדר, קיצ'נר (שהבריא בינתיים) ושאר חברי המשלחת במדידת השטחים באזור-החוף שבדרום (בין יבנה, אשקלון ועזה) ובאזור בית-גוברין.

במכתביו של קונדר מתקופה זו נדונות בעיקר בעיותיו האישיות: אהבתו לצעירה שהכיר בביקורו האחרון באנגליה והחלטתו לשאתה לאשה, למרות התנגדות משפחתה לכך. מכתביו, שבהם משתקפים קשריו ההדוקים עם אמו, רצופים רגשות-תודה לה על הכנתה ותמיכתה בו בשעות גורליות אלו בחייו.

בתחילת יוני עברה המשלחת לצפון הארץ, ומכתביו של קונדר נשלחו מאזור עכו וצפת.

קונדר, קיצ'נר ושאר חברי המשלחת – בסך-הכל 15 איש – הגיעו לצפת ב-10 ביולי והותקפו כאן על-ידי המון מוסלמים מתושבי המקום, שהיו מזוינים באלות, בפגיונות ובנשק חם. מצבם של המותקפים היה קשה, וספק אם היו נשארים בחיים לולא בא לעזרתם מרקוס סיגל, הסוכן הקונסולארי הבריטי בצפת, שהופיע בשדה-הקרב בלוויית קצין וכמה חיילים תורכיים. הודות להם התפזר המון התוקף פים. קונדר וקיצ'נר נפצעו קשה, ואחד המשרתים, שאף הוא נפגע קשה, אושפו בבית-החולים היהודי בעיר.²⁴

התקפת המוסלמים לא היתה הצרה היחידה שפקדה בימים אלה את קונדר. זמן קצר לפני-כן חלה במאלאריה קשה, שהחשישה את כוחותיו ומנעה ממנו לנהל את פעולות המשלחת באופן סדיר. לעתים נאלץ למסור את הנהלת המשלחת לידי קיצ'נר, שאף הוא הוסיף לסבול ממאלאריה. על כל התלאות הללו נוספה גם מועקה אישית: הצעירה, שאותה אמר קונדר לשאת לאשה, השיבה פניו ריקם תחת לחץ משפחתה. על רקע הסבל הפיסי והרוחני של קונדר בפרק-זמן זה מובנים הם דבריו באיגרתו מה-25 ביולי לאמו, שנכתבה במגזר שעל הר הכרמל, וכן מכתבו הרשמי מאותו תאריך לוועד החברה בלונדון, שהעתק ממנו נשתמר בין מכתביו לאמו. במכתבו לאמו מספר קונדר על מאורע צפת, והוא מדגיש, שלולא קיצ'נר, שחש לעזרתו ברגע הקשה ביותר של ההתנפלות, "לא הייתי נשאר בחיים". הוא מבקש את הוריו לשגר לקיצ'נר מכתב-תודה על הצלת חיי בנם. קונדר מהלל את אומץ-לכם של האנגלים במשלחת, שהת-נהגו בשעת הסכנה "כיא לאנגלים". בהמשך מכתבו הוא מתאוונן על בריאותו הרופפת, שבעטייה אין לאל ידו לנהל את העבודה, והוא מודיע, שהגיע למסקנה, שאם האשמים בהתנפלות בצפת לא יבואו על ענשם – יהיו סיכויי המשלחת להמשיך בעבודתה קלושים ביותר. על-כל-פנים, הוא אישית

25. ואמנם, העונש שהוטל על הסורעים במשפט, שנערך בעכו בספטמבר 1875, היה קל ביותר: שמונה מהמתנפלים נידונו לחודש מאסר, שישה – לשלושה חדשים, ושניים – למאסר של שנה אחת. על העיר צפת הוטל קנס של £112.10, כפיצויים לנתקסים. ראה: Magnus, *op. cit.*, p. 17

26. Sir Charles Warren (1840–1927), ארכיאולוג, שחקר בשנים 1867–1870, מטעם החברה, מקומות שונים בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, בייחוד בירושלים. בין פרסומיו: *The Recovery of Jerusalem*, 1871; *Underground Jerusalem*, 1874; *The Temple of the Tomb*, 1880. עליו ועל פעולותיו בארץ-ישראל ראה למעלה.

ידי קונדר, בעזרת קיצ'נר, לפני יציאתו של זה האחרון לארץ-ישראל ולאחר שובו משם, ביאנואר 1878. המפה יצאה לאור ב-1880, ב-26 חלקים.

תוצאות מחקריהם של קונדר וקיצ'נר בארץ-ישראל נכללו ב"סקר של ארץ-ישראל המערבית"³⁰, חיבור בן שבעה כרכים, שהופיעו בשנים 1880–1884.

המפה והכרכים, הכוללים חומר רב ומקורי על נושאים שונים הקשורים בארץ-ישראל בעבר ובהווה, משמשים עד היום אחד המקורות החשובים והמהימנים ביותר לכל חוקרי הארץ. החברה, החוגגת בעוד שנתיים את שנת המאה לקיומה, תרמה אפוא תרומה בעלת ערך היסטורי למחקר המדעי השיטתי והמקיף של ארץ-ישראל. לקונדר, שפעל בארץ-ישראל בשליחות החברה, נתייחד במחקר זה מדור נכבד ביותר.

חוץ מן הרשימות של קונדר, שנכללו בסקר, הופיע ב-1878 ספר³¹, שבו מתוארים שנות עבודתו וחקירותיו בארץ-ישראל ופרי הסתכלותו בחיי תושביה.

על היהודים, שאותם הכיר קונדר בעיקר בירושלים, אין לו דעה חיובית. אמנם מונה הוא הרבה מעלות טובות שלהם: מסירות לדתם, פיקחות, אדיבות כלפי זרים ונדיבות כלפי בני עדתם; אך עם זאת הוא רואה בהם רודפי-כצע ערומים וקנאים קיצוניים. לדעתו של קונדר, עשויה ארץ-ישראל תחת שלטון של ממשלה יהודית להיות סגורה בפני השפעה זרה עוד יותר מאשר תחת שלטון התורכים³². אגב, הספרדים מקובלים על קונדר יותר מן האשכנזים, שאינם מקפידים על גקיון ועל הופעתם החיצונית.

על ארץ-ישראל עצמה מעיד קונדר, שהאדם, ולא הטבע, שינה את טיבה ועשאה לארץ זכת חלב ודבש. הארץ סובלת עכשיו מחוסר-אוכלוסים, אך היא עשויה לקלוט פי עשרה ממספר זה. למטרה זו זקוקה היא לבני-אדם בעלי מרץ והון, שישקדו על פיתוחה, אך אין סיכוי לכך תחת השלטון הקיים. רק מדינה אירופית תוכל לעודד ולסייע לפיתוחה של ארץ-ישראל על-ידי סלילת דרכים, ייבוש ביצות וייעור. אולי יבוא יום כזה, אומר קונדר, אך עד אז תישאר ארץ-ישראל במצבה הדל והנחשל³³.

ברם, קונדר, כרוב החוקרים הנוצריים באותה תקופה, שנמשכו לעבודה בארץ-ישראל בזכות קשריהם האמיצים והעמוקים עם התנ"ך, לא יכול היה שלא לראות את ארץ-ישראל כמולדתו של העם היהודי, בייחוד לאור העובדה, ששיבתם של היהודים אליה עוררה באותן שנים התעניינות רבה בקרב חוגים לא-יהודיים חשובים באנגליה. ואם-כי עמדתו בשאלה זו לא נראתה תחילה כחיובית, הרי, כפי שנראה להלן, חוזר הוא לדון בשאלה זו בכתביו המאוחרים מתוך גישה חיובית מובהקת.

³⁰ *Survey of Western Palestine*

³¹ *Tent-Work in Palestine*; עיין:

³² *Ibid.*, II, pp. 214, 295; עיין:

³³ *Ibid.*, pp. 323–332; עיין:

בזיהוי מקומות", כפי שמוכיחה עבודתו האחרונה על יבנה, שהוא, קונדר, כבר קבע את מקומה קודם-לכן.

לאחר דברים אלה בא המשפט הבא: "האסיפה השנתית (של החברה) הקדישה את תשומת-לבה לבעיית שיבתם של היהודים לארץ-ישראל, ובפני פעולה זו נדחתה כל פעולה אחרת. אם אמנם יתגשם רעיון זה, עשוי הוא להביא להרי-סותה המוחלטת של הארץ"²⁷.

בכך תם ונשלם אוסף המכתבים ששלח קונדר לאמו בתקופת עבודתו בארץ-ישראל בין 8^ה- ביולי 1872 ובין 1^ה- באוקטובר 1875.

ד

עבודת-הסקר של ארץ-ישראל המערבית נפתחה על-ידי החברה ב-1871, במגמה להכין מפה לפי קנה-מידה של אינץ' אחד למיל²⁸. ב-1872, כשקונדר קיבל על עצמו את ראשות המשלחת, כבר נמדד שטח של כ-500 מילים מרו-בעים. עם יציאתו של קונדר מן הארץ הושלמה מדידתם של 4,700 מילים מרובעים, היינו, ארבע חמישיות מכל השטח שנועד לסקר ולמדידה. נוסף להנהלת עבודת המדידה הקדיש קונדר חלק ניכר מזמנו לחקירת עתיקות ולזיהוי מקומות, בעיקר באזורים שבהם פעלה המשלחת. קונדר ראה את מטרת חקירותיו כחתימה להבנה יסודית של התנ"ך – לא כספר מת, אלא כמורה-דרך לארץ-ישראל בת זמנו וכמקור להסברת אורח-החיים של תושביה.

עם שובו לאנגליה התמסר קונדר לעיבוד החומר שהוא וקיצ'נר הביאו עמם מארץ-ישראל. תכניתו לשוב לארץ-ישראל לשם השלמת הסקר לא יצאה אל הפועל בשל מצב-בריאותו, שלא חל בו שיפור, אם-כי ועד החברה החליט בתחילת 1877 לחדש את פעולות הסקר באותם אזורים של ארץ-ישראל המערבית שעדיין לא נמדדו. כראש המשלחת החדשה, במקום קונדר, נתמנה קיצ'נר, שפתח בעבודות-המדידה בגליל ב-27 בפברואר 1877. בסופה של אותה שנה סיים קיצ'נר את העבודה, והחומר שהושלם על-ידיו כלל 6,000 מילים מרובעים, שנמדדו בין דן ובאר-שבע ובין הירדן ליס-התיכון. עבודה זו, שהיתה רצופה קשיים וסכנות, בוצעה על-ידי צוות קטן, שמספר האירופאים בו, הן בימי קונדר והן בימי קיצ'נר, לא עלה מעולם על חמישה²⁹. עיבוד החומר לפרסום המפה נעשה בעיקר על-

²⁷ ודאי מרמו כאן קונדר על נאומו של הלורד Shaftesbury, שדיבר באותה אסיפה של החברה בהתלהבות על פעולות משה מונטיפיורי בארץ-ישראל ועל הרעיון של שיבת היהודים למולדתם. תמך בו הכומר האנגליקאני הרוקס קוקס (Cocks). לעומתם קבע ריצ'ארד ברטון בנאומו הארוך, שהיהודים באירופה מרבים לדבר על ארץ אבותיהם, אך אינם ממהרים לפתוח את ארניהם כדי לסייע לפיתוחה. כידוע, לא רחש ברטון חיבה ליהודים. ראה: *PEFQSt*, 1875, pp. 115–124.

²⁸ בשעת הכנת המפות שונה קנה-המידה ונקבע לפי המודד של 8 מילים לכל 3 אינץ'.

²⁹ עיין: C. R. Conder, *Tent-Work in Palestine*, London, 1878, I, p. XIX.

ציור 7. יהודים בבית-הכנסת בזמן התפילה.

מונטיפיורי, נשיא האגודה³⁵. לאחר תיאור המצב בחורן ובגלעד שבעבר-הירדן המזרחי, אשר בהם ערך סיורים, וקביעת יחסו החיובי לעצם הרעיון של שיבת-ציון, מביע קונדר ספקות לגבי כשרם של העולים היהודיים להצליח במשימתם. אין לו אמון בכוחם להפוך ארץ לא-זרועה למרכז של חיים יהודיים ללא חומר אנושי מתאים, שיהיה מסוגל להתגבר על הקשיים הפיסיים והבטחוניים המרוכבים הקיימים בארץ-ישראל, ובייחוד בעבר-הירדן המזרחי. בהרצאתו זו מותח הוא ביקורת חריפה על אגודות "חובבי-ציון" באירופה ובאמריקה, העוסקות בבעיות שאין להן כל מושג מהן, הואיל ולא ביקרו מעולם בארץ-ישראל ואין הן מכירות את תנאיה. בעברו לתיאור הישגיה של ההתיישבות היהודית החקלאית בארץ-ישראל עומד קונדר במיוחד על רכישת הקרקעות בבשן על-ידי הבארון רוטשילד ועל סיכויי ההתיישבות היהודית בעבר-הירדן המזרחי. אמנם קונדר כשלעצמו העריך את הגליל כאיזור המתאים ביותר להתיישבות יהודית חקלאית; וסלילת מסילת-ברזל מדמשק לחיפה, שתעבור דרך הבשן, היתה עשויה, לדעתו, להחיות

35. עיין: C. R. Conder, *Eastern Palestine, A Lecture Delivered for the Western Tent of the Chovevei Zion Association*, 1892, 36 pp.

קונדר מסיים את ספרו "חת ומואב", המכיל חומר רב על חקירותיו בעבר-הירדן המזרחי, במלים אלו: "אוכלוסייה שוחרת-שלום, כזו של המושבה היהודית, לא תוכל למצוא לעצמה מקור קיום ופרנסה ומוצא ליזמתה הלאומית הפעילה, במסחר ככתעשייה, בהעדר דרכים ובריחוק ממרכזי-מסחר. מושבות (יהודיות) תהיינה נתונות (בסביבה זו) להתקפת הערבים... אם ארץ-ישראל תיושב אי-פעם על-ידי יהודים, תתחיל ההתיישבות שלהם במרכזים כחיפה או יפו ותתפשט על פני אזורים שבהם ימצאו המתיישבים היהודיים אוכלוסייה שוחרת-שלום ויושבת ישיבת-קבע על אדמתה (בניגוד לכדוים הנוודים). הכרחי הוא, שלאזורים אלה יהיה קשר נוח עם המערב ותנאים נוחים לפיתוח מסחר, יותר מאשר חקלאות"³⁴.

ואולם החומר המאלף ביותר של יחסו של קונדר ליהודים ולשאלת התיישבותם בארץ-ישראל נתפרסם בחוברת שהוצאה על-ידי אגודת "חובבי-ציון" באנגליה ב-1892, הכוללת את הרצאתו של קונדר על "ארץ-ישראל המזרחית", שהושמעה באסיפת חברי האגודה שבה ישב ראש ג. סבאג

34. עיין: C. R. Conder, *Heth and Moab*, London, 1892, pp. 194-195

הירדן המזרחי. בסיריו בסוריה ובלבנון, ולאחר-מכן בגלעד ובמואב, זיהה קונדר כמה מקומות היסטוריים. ככללם העיר קדש העתיקה (של החתים), בסביבת העיר חמת שבסוריה התיכונה. כן הספיק למדוד במשך עשרת השבועות שעשה בעבר-הירדן 500 מיילים מרובעים במישור מידבא. היתה זו פעולתו האחרונה בארץ-ישראל מטעם החברה. ב-1882 חזר קונדר לשירות פעיל בצבא-המהנדסים המלכותי ונשלח מיד לשדה-המערכה לדיכוי המרד של ערביי פחה במצרים, שפרץ זמן-מה קודם-לכן. ממצרים עבר להודו. בשנות חייו האחרונות הועסק בשירות צבאי בחלקים שונים של הקיסרות הבריטית. בשנת 1887, בתקופת שירותו בהודו, נשא קונדר לאשה את מירה-רחל, בתו של הגנרל פורד (Foord). בתו מנישואים אלה נישאה לאביו של מר אנתוני לרודה, שמידיו קיבלתי, כאמור בפתח דברי, את אוסף-המכתבים.

התעניינותו של קונדר במזרח הקדמון ובתולדותיו גדלה במרוצת-השנים, ונוסף לחקירותיו בתולדות ארץ-ישראל ובתנ"ך הרבה לחקור גם את תרבות החתים ולשונם. למרות נדודיו בארצות שהיו רחוקות מן המזרח הקרוב, פרסם ספרים ומאמרים רבים על נושאים היסטוריים ובלשניים שונים, הקשורים בארץ-ישראל ובארצות המזרח הקרוב.³⁶ קונדר נפטר ב-1910, כקולונל בחיל-המהנדסים המלכותי וכבעל תואר-כבוד מטעם האוניברסיטה של אדינבורו. היה זה התואר היחיד שקיבל בחייו על מחקריו המדעיים. בעל הביאוגרפיה הרשמית שלו מסכם את תולדות חייו העשירים של קונדר במשפט הבא: "היה זה אדם בעל כשרונות מעולים למחקר ולספרות, שלא ידע ליאות... ברם, צניעותו עמדה לו למכשול להיות איש-ריב עם מבקריו... למרות תרומותיו המרובות למדע ולמחקר ויחס-ההערכה כלפיו מצד הממונים עליו – קיבל בחייו מעט שכר והוקרה ציבורית על פעלו"³⁷. אלה תולדותיו של קלוד רייניה קונדר, כפי שניתן היה לבחון אותן באספקלריה האישית והאינטימית יותר של מכתביו אל אמו. איש רב-פעלים בחקירת ארץ-ישראל, מבין החלוצים הנאמנים והנועזים ביותר שהניחו את היסוד למחקר מדעי של ארצנו ותרמו תרומה נכבדה להתפתחותו. קונדר היה איש-חובה מצניע-לכת, נועז במעשיו, מסור ונאמן לתפקידו וניתן בכשרון ראייה, ניתוח ושיפוט של חוקר בעל שיעור-קומה.

36. הידועים שביניהם, נוסף על אלה שזכרו למעלה, הם אלה: *Syrian Stone Love*, 1886; *Palestine*, 1891; *The Latin Kingdom of Jerusalem*, 1897; *The Hittites and their Language*, 1898; *The Rise of Man*, 1908; *The City of Jerusalem*, 1909
37. עיין: *Dictionary of National Biography*, I, p. 402.

איזור זה. אדמות הבשן הן מן הטובות והפוריות בכל ארץ-ישראל, וסיכויי החקלאות בבשן ובגלעד טובים מאוד. קונדר סיים את הרצאתו בקריאה לנוכחים להמשיך ולרכוש ללא דיחוי קרקעות בבשן ובגלעד הצפוני ולדאוג לכך, שתיסלל בהקדם האפשרי מסילת-כרזל באיזור. כן יש לשלוח לארץ-ישראל משפחות, לרבות נשים וילדים, שתהיינה מוכשרות לעסוק בעבודה חקלאית. קונדר הביע את תקוותו, כי לא ירחק היום שבו תשוב ארץ-ישראל ותפרח, בעזרתם של היהודים, שיתרמו מכוחם ומהונם לפיתוח אדמתה השוממה.

ציור 8. יהודים ליד בית-הכנסת.

מתוך כל האמור על יחסו של קונדר לשאלת ארץ-ישראל והיהודים, שבמרוצת-השנים חלו בו שינויים רבים, למדים אנו על ראייתו החריפה של החוקר. הכרת העבר והבנת המציאות היומיומית עלו אצלו בקנה אחד עם גישה היסטורית ופראגמטית גם יחד בכל הנוגע לסיכוייה של ההתיישבות היהודית בה ולחובות המוטלות על תנועת "חובבי-ציון" לסייע למטרה זו.

במחקריו של קונדר על ארץ-ישראל המערבית אינה מתמצית זיקתו לארץ זו. עם שובו לאיתנו קיבל קונדר ב-1881 שליחות חדשה מטעם החברה: לחקור את עבר-

1. קונדר ליד מעיין עין-גדי

2. יהודים מתפללים ליד הכותל המערבי (צילום משנת 1872)